

В.В. Гусаков

КРАЇНИ ТА НАРОДИ СЕРЕДНЬОЇ АЗІЇ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ЦАРСТВА СЕЛЕВКІДІВ

Селевкідський період – важливий (хоча й недовготривалий) етап в історії країн і народів Середньої Азії – частина феномену середньоазіатського еллінізму. Хронологічно він впритул прилягає до завоювання середньоазіатського міжріччя (Трансоксіани) армією Олександра Македонського, яке зумовило інтеграцію краю у розширену античну спільноту. Серед держав діадохів, які виникли на руїнах імперії Олександра, царство Селевкідів було найпотужнішим утворенням, – за своєю величезною територією воно цілком може дорівнювати найбільшим імперіям стародавнього світу (саме так – «імперією» – ми і будемо називати його надалі). Незважаючи на периферійне розташування областей Середньої Азії у складі імперії Селевкідів, найбільші з них (Согд, Бактрія, Маргіана, Фергана) стали невід’ємною частиною трансрегіональної системи міжнародних політичних, економічних і культурних відносин Античності.

Середньоазіатська політика Селевкідів пройшла певну еволюцію у своєму розвитку. З кінця IV ст. до н.е. від приєднання середньоазіатських сатрапій (єпархій) до володінь Селевка Нікатора і до середини наступного сторіччя вони необмежено панували у середньоазіатському регіоні. У першій половині III ст. до н.е. Селевкідам вдавалося не тільки ефективно захищати північні і північно-східні рубежі елліністичної Середньої Азії, а й значно розширити межі античної ойкумени, відсунувши неспокійну зону сакських племен у Семиріччя і Синьцзян.

Після відокремлення від імперії еллінських громад Парфії і Бактрії створені ними Греко-Бактрійське і Парфянське царства розділили між собою всю середньоазіатську спадщину своїх колишніх сирійських сюзеренів. Щоправда, усунення Селевкідів із Середньої Азії зовсім не означало припинення їхньої середньоазі-

атської політики. З цього моменту її метою стало забезпечення спроб повернення імперії до повсталого регіону. Не маючи колишніх можливостей для того, аби силою нав’язати звільненим середньоазіатським народам свою волю, часто взагалі відрізані від Середньої Азії бунтівними іранськими областями Селевкіди на цьому етапі частіше користувалися дипломатичною інтригою, покликаною послабити антиселевкідські сили в регіоні і, навпаки, підтримати прибічників реінтеграції з імперією. Таким чином, держава Селевкідів залишалася впливовим фактором середньоазіатської регіональної геополітики до самої середини II ст. до н.е. Більш детальне дослідження її середньоазіатської політики має важливе значення для об’єктивної реконструкції зовнішньополітичного становища Середньої Азії в античну епоху.

На момент смерті Олександра Македонського у Вавилоні (323 р. до н.е.) сатрапом Бактрії і Согдіани був македонець Філіп, а сатрапом Парфії – знатний царь Фрагоферн. Повідомлення про смерть великого царя і цілком очікувана криза його держави спровокували у Середній Азії два незалежні один від одного процеси. По-перше, йдеться про намагання еллінського населення, примусово розселеного тут покійним царем, повернутися на батьківщину, а по-друге, про спроби відновлення незалежності краю. Цікаво, що такі спроби дістати підтримку деяких представників нової влади в регіоні.

Ще в період, коли Олександр вів війну в Індії у 325 р. до н.е., спалахнуло повстання в Бактрії. Грецькі солдати вбили декількох посадових осіб з окупаційної адміністрації і захопили цитадель столичного міста Бактри. Римський історик Квінт Курцій Руф називає їхнім очільником Афінодора, а їхньою метою – повернення на батьківщину [Квінт Курцій, IX, 7, 1–11]. На думку Г.А. Кошеленка, цей рух,

найімовірніше, було зупинено силами місцевих сатрапів. Щоправда, як з'ясувалося згодом, це невдале повстання було прологом до набагато масштабнішої акції непокори. У 323 р. до н.е., відразу після оприлюднення інформації про смерть великого царя, місцеві греки знову повстали. Побоюючись помсти Олександра за життя, після його смерті вони більше не вважали за необхідне підкорятися поставленим над ними сатрапам. Діодор повідомляє, що на цей раз військо повсталих нараховувало понад 20 тис. піхотинців і 3 тис. кіннотників [Діодор, *XVIII*, 7]. Виділені владою чималі військові сили, очолювані колишнім охоронцем Олександра Піфоном, проте, розбили це військо і жорстоко придушили повстання [Cloche 1959, 18–20].

«...Центральний уряд, – пише Г.А. Кошеленко, – вважає рух у верхніх сатрапіях надзвичайно серйозним, чим пояснюються і велика кількість сил, кинутих на його придушення, і жорстокість заходів стосовно греків-поселенців, і вибір командира каральної експедиції. Можна думати, що струснуло всю систему македонського панування в Азії, оскільки дані про чисельність повстанців не залишають сумніву в тому, що в зазначеному русі взяла участь основна маса грецьких поселенців у північно-східній частині держави Олександра» [Кошеленко 1979, 185–186].

Перерозподіл сатрапій, здійснений у 321 р. до н.е., торкнувся і греко-македонської Середньої Азії. Філіп був переведений з Бактрії і Согдіани в Парфію, замість нього було призначено Стасанора (раніше керував Арією і Дрангіаною) – грека з Кіпру, можливо, царського роду [Schubert 1914, 136]. Вже на цьому етапі середньоазійські області були втягнуті у криваві зіткнення полководців Олександра. Наприклад, коли у 317–316 рр. до н.е. далеко на заході тривала боротьба між Евменом і Антигоном I Однооким, на прохання першого Стасанор прислав йому бактрійські війська. Вони входили до складу контингентів, якими командував сатрап Арії Стасандр. Щоправда, унаслідок бойових дій Евмен і його прибічники були розгромлені. Антигон жорстоко покарав багатьох з учасників цієї коаліції, втім, помста обійшла Стасанора. Як зазначив І.Г. Дройзен (спираючись при цьому на пряме свідчення Діодора), це свідчить про

міцність позицій сатрапа в очолюваній ним області, з чим не міг не рахуватися Антигон.

Діодор зберіг повідомлення, які дещо роз'яснюють внутрішню політику Стасанора. Начебто він добре ставився до місцевого населення, і серед нього у Стасанора було чимало прибічників [Діодор, *XIX*, 48, 1]. Очевидно, він прагнув зблизитися з місцевою аристократією і створити міцну внутрішньополітичну базу для подальшого відокремлення своєї провінції. Не виключено, що Стасанор намагався притягти на свій бік і сатрапа сусідньої Арії – Стасандра (до речі, теж кіпріота, а за деякими припущеннями, навіть свого сина чи племінника). До того ж Стасанор міг зберегти в Арії певний вплив ще з часів управління цією провінцією. У сферу свого впливу він зумів, хоча і не відразу, включити також Парфію [Bevan 1902, 267–268].

Звертають на себе увагу такі факти. Антигон звільнив Стасандра і призначив в Арію нового сатрапа, який чомусь відразу помер. Довелося шукати і призначати нову людину. Можливо, за всіма цими звільненнями і призначеннями ховалося прагнення Антигона протидіяти посиленню Стасанора на Сході, боротьба політичних інтересів, в якій, врешті-решт, Антигон змушений був відступити. Головним зовнішньополітичним результатом цієї прихованої політичної боротьби стало те, що Середня Азія набагато менше за інші частини тодішнього античного світу постраждала від війн діадохів, адже Стасанор та його прихильники, навпаки, намагалися зберегти і консолідувати місцеві сили для майбутніх самостійних дій [Дройзен 1893, 173].

Втім, амбіційному сатрапу не судилося втілити свої задуми. У 312–311 рр. різко змінилася ситуація на заході імперії. Один із діадохів, Олександра Селевк, міцно закріпився у Вавилоні і поставив собі за мету підкорити східні провінції. Розпочавши свій похід із Мідії, він розгромив тамтешнього сатрапа Ніканора. Подробиці подальших подій невідомі, але протягом дев'яти наступних років (311–302 рр. до н.е.) Селевк повністю затвердив свою владу на сході [Bevan 1902, 57]. Принаймні збереглося свідчення Помпея Трога про те, що Селевк I, «збільшивши перемогою над Вавилоном свої сили, завоював Бактрію» [Grainger 1990, 104–107].

Відбулося це у 306 р. до н.е., тоді ж до володінь Селевка було приєднано Парфію.

За повідомленням Аппіана, Селевк I після багатьох воєн із македонянами і «варварами» почав панувати над парфянами, бактрійцями, согдійцями, гірканцями [Аппіан 1946, 55]. Підкоривши собі середньоазіатські області, діадох рушив шляхом Олександра Македонського до Індії, маючи на меті, очевидно, легко відновити індійські володіння останнього. Щоправда, тут його розрахунки не справилися. В Індії він зіткнувся з імперією Маур'їв, яка набирала обертів. Не маючи змоги витратити надто багато часу на східній периферії елліністичного світу, нехтуючи боротьбою за першість з іншими діадохами, Селевк уклав мирний договір з індійським государем Чандрагуптою (греки називали його Сандракоттом). За його умовами, Селевк поступився Чандрагупті багатьма територіями, які колись Олександр Македонський «відібрав в аріанів» [Страбон, *XI*, 2, 9].

Виходячи з цього та з інших повідомлень, а також враховуючи епіграфічні знахідки, можна говорити про передачу індійцям областей Паропамісади, Гедросії і Арахосії (тобто територій сучасного Пакистану і частини Афганістану, розташованої південніше Гіндукуського хребта) [Пліній, *IV*, 78]. Таким чином, Селевк зберіг контроль над всіма підкореними македонянами середньоазіатськими країнами, а з державою Чандрагупти надалі підтримував цілком добросусідські відносини [Krom 1909, 44; Tarn 1951, 100]. Чандрагупта подарував Селевкові 500 бойових слонів, яких той згодом успішно використав у своїй боротьбі проти вчорашніх бойових товаришів. Все це відбулося близько 306 р. до н.е., коли у Вавилоні почали чеканити монети Селевка із зображенням слона [Eggermont 1975, 83, 171–173; Бонгард-Левин 1973, 59–60; Бенгстон 1982, 73–74].

Після завершення східного походу Селевк близько 302 р. до н.е. знову втрутився у боротьбу діадохів за верховну владу над македонською імперією. У 301 р. до н.е. при Іпсі у Фрігії Селевк та його союзники спільними зусиллями розбили найсильнішого з діадохів – Антигона. Більшість його володінь привласнив собі саме Селевк I, який перед своєю смертю у 280 р. до н.е. очолював найпотужнішу з елліністичних держав світу і стояв за один крок до відновлення одноосібної влади майже над всією імперією великого Олександра [Bevan 1902, 59].

Для народів Середньої Азії його перемоги означали початок майже п'ятдесятирічної «селевкідської ери». Щоправда, хоча ми й називаємо державу Селевка та його нащадків «селевкідською», навряд чи вона називалася так у давнину. Застосування такого терміна в юридичному сенсі для визначення цієї держави у стародавні часи не зафіксоване. Тоді говорили (і писали) «царство такого-то царя». Мешканці країни вважалися такими, що живуть під владою такого-то царя. Офіційною мовою нової держави була грецька. Люди Сходу називали цю державу «еллінською» або ж в індійських джерелах – «царство Явана».

Присвятивши залишок життя збройній боротьбі з іншими претендентами на корону вселенського монарха, Селевк призначив своїм співправителем на сході старшого сина Антиоха. Принаймні у вавилонських джерелах Селевк, під іменем Сілуку, фігурує як співправителя Антиоха (Аттайкусу) з 20 р. селевкідської ери. Остання, як відомо, розпочалася у 312 р. до н.е., точніше, з 1-го дня (початок македонського року припадає на жовтень) 312 р. до н.е. Антиоху сам бог велів очолювати східні сатрапії, адже він був сином Селевка від шлюбу, укладеного в Сузах у 324 р. до н.е. (ще при живому Олександрі) з донькою Спітамена – Апамою. Апама користувалася винятковою повагою з боку царствуючих чоловіка і сина. Її ім'ям називалися міста, адже, крім того що вона була донькою відомого Спітамена, про чію зв'язку знали в македонській армії всі, по матері Апама була ще й ахеменідського походження. Такі факти з біографії дружини і матері надихали Селевка та Антиоха вважати себе справжніми законними володарями Азії [Tarn 1929, 139–141].

Східна стратегія перших Селевкідів містила низку політичних, соціальних і економічних заходів. Найбільш ефективною стала активна містобудівна і ширше – урбаністична діяльність нової елліністичної влади. На східні землі імперії переносилася еллінська модель соціуму, яка передбачає обов'язкову наявність його міського центру. Побудовані на завойованих тери-

торіях укріплені міські поселення мали характер напівавтономних полісів. З елліністичною монархією вони співіснували на принципах сіммахії (союзу), фактично виступаючи як клерухії або ж катойкії (військові поселення). Земля, надана царем такому полісу, не ставала повною власністю колективу міщан (як в Елладі), а перебувала у їхньому умовному володінні. Міщани ж в обмін на надану землю відбували військову службу [Гусаков 2009, 81–88].

Процес створення таких міст розпочав ще сам Олександр. За Плутархом, він заснував їх більш ніж 70. За часів Селевкідів активна імміграційна політика і практика спорудження міст-форпостів продовжувалася з подвоєною енергією. Кількість еллінського населення значно зросла, а до заснованих раніше Олександрій додалися Селевкії та Антіохії. Греко-македонська колонізація Близького і Середнього Сходу, яка розглядалася його новими елліністичними господарями як гарантія їхнього панування, у Середній Азії проходила форсованими темпами. Надвисоку концентрацію греко-македонських військових поселень у середньоазіатській частині імперії відзначає і римський історик Юстин, коли називає селевкідського епарха Діодота (згодом першого незалежного бактрійського царя) «намісником тисячі бактрійських міст» [Юстин, *XLI*, 4, 5].

Керуючи великою кількістю міст і розпоряджаючись їхнім військовозобов'язаним населенням, селевкідські намісники у Середній Азії очолювали значні військові контингенти, достатні не тільки для надійного захисту кордонів держави, а й для проведення активної експансії за їхніми межами. Це повною мірою стосується військово-політичної діяльності Демодама з Мілета, який на початку спільного правління на сході Селевка I та його сина Антіоха (293–280 рр. до н.е.) на посаді стратега очолював місцеві збройні сили царства Селевкідів. Зібравши з бійців греко-македонських гарнізонів потужний експедиційний корпус, він спланував і провів вдалу воєнну операцію проти північних і північно-східних сусідів еллінізованих Бактрії і Согду. Демодам діяв агресивно: він рішуче перетнув Яксарт (Сирдар'ю), який правив політичним і ментальним кордоном двох цивілізацій, і просувався у глибинні райони, підконтрольні

племенам саків. На знак своєї повної перемоги над саками (в антич. традиції – скіфами) Демодам звів за Яксартом вівтарі Аполлону [Пліній, *VI*, 18, 49]. Успішна кампанія суттєво розширила середньоазіатські межі греко-македонської ойкумени як мінімум до Ташкентського оазису (Чач – Чірчик – Ангренська долина). Політичним актом, що закріплював незворотність такого розширення, стало заснування на завойованих територіях нового великого міста й адміністративного центру Антіохії у Скіфії [Тарт 1941, 89–94].

На цьому наступальна активність селевкідських намісників не спинилася. Спадкоємець Демодама Патрокл у 80-ті роки III ст. до н.е. провів масштабну комбіновану (із залученням флоту) військову акцію, пройшовши уздовж узбережжя Каспійського моря. Ймовірно, саме з цього часу в орбіту елліністичної Середньої Азії було втягнуто Хорезм [Томпсон 1953, 191–192].

Ці середньоазіатські перемоги мали для імперії Селевкідів вельми суперечливі наслідки. З одного боку, вони, безумовно, зробили безпечнішим північно-східний кордон держави, зміцнили її авторитет у народів регіону. З другого боку, середньоазіатський напрямок із самого початку опинився на периферії уваги керівництва країни, зайнятого винятково передньо- і малоазійськими справами. Проведені Демодамом і Патроклом операції фактично планувалися і здійснювалися з їхньої власної ініціативи, з використанням місцевих сил, не залучених на західному (сирійському) театрі бойових дій, на якому в цей час оперувала головна селевкідська армія. Така самостійність у прийнятті відповідальних рішень, підкріплена завойованим авторитетом у звитяжних військах, з часом породили у середньоазіатських намісників серйозні політичні амбіції. Їхньому посиленню сприяло і помилкове уявлення центрального уряду про регіон як суто периферійний і другорядний у складі імперії.

Первісні успіхи Селевкідів, досягнуті за рахунок перемог, отриманих засновником династії і держави, за правління його нащадків змінилися поразками і територіальними втратами. Напруга боротьби з численними супротивниками у Малій Азії, Палестині та Сирії цілком поглинала їхні зусилля, відволікаючи від середньоазіат-

ських проблем. Особливо це стосується часів правління Антіоха II Теоса (261–246 рр. до н.е.). Як влучно зазначив відомий російський дослідник стародавнього світу Ф.Ф. Соколов: «Царювання Антіоха II в Азії... надзвичайно темне, ми не можемо сказати майже ні слова про нього» [Соколов 1910, 251]. Тож не дивно, що в часи правління цього государя серед еллінських громад Середньої Азії надзвичайно посилювалися автаркіїні тенденції і проявилось явне бажання до самовизначення. Саме при Антіоху II Теосі елліністичні Бактрія і Парфія під проводом Діодота й Андрагора відокремилися від селевкідської монархії. До кінця сторіччя від селевкідської імперії були відторгнуті не тільки Бактрія і Парфія, а й Согд, Фергана, Маргіана, Гірканія, Арія. Фактично Селевкідів були повністю вигнані із середньоазіатського регіону. Їхньою єдиною явною спробою розгромити бунтівників була воєнна кампанія, організована у 230–228 рр. до н.е. царем Селевком II Калінніком, який спробував заново завоювати Парфію. Щоправда, похід, який начебто вдало розпочався, був достроково перерваний через внутрішні негаразди, що знову охопили центральні райони імперії.

За таких умов все, що могли дозволити собі Селевкідів, – це інтригувати проти своїх колишніх парфянських і бактрійських підданих, сподіваючись таким чином змінити на свою користь регіональну політичну кон'юнктуру. У цьому досвідченій селевкідській дипломатії вдалося досягти певних позитивних результатів. За опосередкованими даними, ми можемо говорити про її причетність до перевороту, що стався у Греко-Бактрійському царстві десь близько 225 р. до н.е. Його результатом стало довгоочікуване (як для Селевкідів) відсторонення від влади династії Діодотів (батька і сина) – засновників бактрійської незалежності, послідовних провідників антиселевкідського курсу [Тревер 1940, 115–116]. Новий, вже третій цар незалежної Бактрії Евтідем не був пов'язаний з Діодотами близькою спорідненістю і силоміць захопив трон.

На думку В. Тарна, за усуненням диктатури Діодотів стояла місцева просирійська партія, що ставила за мету повернення країни до сфери впливу Селевкідів. Евтідем начебто підходив для цієї місії, оскільки

був одружений із принцесою, чий рід походив одночасно і від Селевкідів, і від засновника Греко-Бактрійського царства – Діодота I. Щоправда, для підтвердження цього припущення В. Тарну довелося «організувати» ще цілу низку матримоніальних союзів. Так, Селевк II Каліннік начебто десь близько 246 р. до н.е. видав свою сестру (і доньку Антіоха II) за Діодота I, за аналогією з тим, як він видав двох своїх сестер заміж за царів Понту і Каппадокії, аби заручитися їхньою підтримкою у Малій Азії та у боротьбі з Єгиптом. Оскільки нащадок бактрійського трону Діодот II за віком не міг бути сином цієї селевкідської принцеси, доводиться вважати його сином Діодота I від більш раннього шлюбу. Мирний договір Діодота II з парфянським царем Аршаком I, який воював проти Селевка II, був не до душі вдовиці (сестрі Селевка II й одночасно мачусі Діодота II). Протидіючи йому, цариця видала свою доньку (від Діодота I) за сатрапа Евтідема, і той, аби дотримати інтереси Селевкідів, вбиває Діодота II й захоплює корону [Tarn 1951, 74].

Хоча така реконструкція цілком може відповідати дійсності, строго кажучи, для неї недостатньо наукових доказів. Фактично все будується на роздумах В. Тарна на кшталт: «У всіх династіях було цілком звичайною справою, коли царі використовували своїх доньок або сестер у ролі «пішаків» у грі, проте ці македонські дівчата часто виявлялися зовсім не нікчемими, і часто «пішаки» ставали «королевами» із вражаючими результатами» [Tarn 1951, 74]. Як би там не було, але із приходом Евтідема Селевкідам вдалося розбити єдиний фронт нових незалежних держав Середньої Азії. Відносини Парфянського і Греко-Бактрійського царств були хіба що не гірші, ніж їхні відносини з колишньою імперією. У майбутньому ці обставини створили максимально сприятливу ситуацію для успіху сирійського царя Антіоха III Великого, який вирушив відвойовувати східні сатрапії у 212 р. до н.е.

Незважаючи на наявність спільної загрози, Парфія і Греко-Бактрійське царство при її відбитті діяли розрізнено і тому не змогли адекватно протистояти селевкідській реконквісті. Антіох III швидко форсував гірканські перевали, прорвався на рів-

нину і завдав кінноті парфянського царя Артабана I серйозної поразки [Юстин, *XLI, 5, 7*]. Парфії було продиктовано принизливий мир. Тобто країна і надалі вважалася царством, ним навіть продовжувала керувати наявна династія, проте на владу парфянських царів були накладені суттєві обмеження. Перш за все їм було заборонено випускати власну монету, в той час як власний монетний чекан був тоді чи не найважливішим проявом незалежності. Ще півсторіччя після поразки від Антіоха у 209 р. до н.е. парфянські царі, які підпали під васальну залежність, не наважувалися випускати власну монету.

Підкоривши Парфію, Антіох III рушив далі на схід і атакував Греко-Бактрійське царство. Тамтешній цар Евтідем, підозрюваний у просирійських симпатіях, справді якось кволо оборонявся проти його нападу. Спочатку він для чогось послав до місця переправи Антіохового війська через річку Геріруд в Арії десять тисяч кіннотників, хоча було зрозуміло, що вершники мало підходять для оборони переправ, та й десять тисяч навряд чи були спроможні чинити реальний опір багатотисячній армії вторгнення [Полібій, *X, 49*].

Складається враження, що головним завданням цього кінного загону було скоріше повернутися додому після першого ж незначного зіткнення. Замкнувшись у неприступній цитаделі Бактр і почавши торгуватися з Антіохом III, Евтідем через свого посередника (сина Деметрія) передавав сирійському цареві доволі дивні речі на кшталт того, що «Антіох діє несправедливо, намагаючись позбавити його царства. Не він перший повстав проти (селевкідського) царя – навпаки, він досяг влади над Бактрією тим, що винищив нащадків декількох інших зрадників [Полібій, *XI, 34*]. Ясно, що «першим, хто повстав проти царя» був узурпатор Діодот I, а «нащадки декількох інших зрадників», винищені Евтідемом, безумовно, включають Діодота II.

Хоча, найімовірніше, головною причиною стриманої поведінки Евтідема були цілком реальні проселевкідські симпатії еллінського населення його держави, які тільки посилювалися з приходом-поверненням потужного сирійського війська. За майже п'ятдесят років незалежності у бактрійському суспільстві (принаймні в його

греко-македонській частині) відбулася певна переоцінка цінностей. За цей час стали очевидними не тільки плюси, а й мінуси завойованого суверенітету. Багато еллінів, особливо народжених за межами Середньої Азії, в інших частинах елліністичного світу, негативно ставилися до розриву зв'язків із батьківщиною та родичами, зумовленого логікою політичної конфронтації. Не менший дискомфорт еллінське населення краю відчувало від розуміння свого ізольованого становищяк всередині країни – в оточенні нелояльного місцевого населення, – так і у зовнішньополітичному плані – в оточенні саків, дахів, парфян та ін.

З часів походів Олександра Македонського греки знали про силу і ворожість сакських племен, а у 30-ті – 20-ті роки III ст. до н.е. вони мали змогу спостерігати за антиелліністичною реакцією у сусідній Парфії, яка напевно супроводжувалася ексцесами по відношенню до грецьких колоністів. За таких умов присутність у регіоні потужної селевкідської армії багатьма греками сприймалася не як загроза, а як серйозна гарантія еллінської безпеки на тлі туземної загрози, що актуалізувалася.

З такими настроями у суспільстві Евтідему було не до війни до переможного кінця. Оптимальним результатом для нього було нормалізувати відносини із Селевкідами, повернутися у цивілізоване елліністичне співтовариство, зберігши при цьому хоча б формальну незалежність держави та її кордони для себе і своїх дітей. Після дворічної кволої облоги сторони спромоглися досягти консенсусу: Антіох III визнав Евтідема законним царем і своїм молодшим союзником, а його синові Деметрію навіть пообіцяв руку своєї доньки. На відміну від Парфії, у Бактрії Антіох залишив переможним право випускати власні гроші.

Незважаючи на деякі явні переваги миру, який Антіох уклав з Евтідемом, порівняно з тим, що він продиктував Артабану, перевага, віддана Антіохом бактрійцям, суто емоційна: правитель найпотужнішої з елліністичних держав того часу проявив цілком очікувані від нього патерналізм і великодушність стосовно частини еллінської нації, що відкололася. Насправді в питаннях середньоазіатського мирного врегулювання Антіох керувався цілком прагматичними міркуваннями. Цар-переможець дійсно

визнав нові незалежні держави, але заборонив змінювати існуючі кордони. Фактично над Середньою Азією було встановлено селевкідський протекторат, який проіснував до самої смерті Антіоха Великого у 187 р. до н.е. У регіоні фіксувалася дезінтеграція і суперництво двох конкуруючих політичних центрів – Парфії і Греко-Бактрійського царства, однаково залежних від Селевкідів. Такий порядок гарантував царство Антіоха від небезпеки створення регіональної наддержави шляхом поглинання Парфії Бактрією, або ж навпаки.

Врегулювавши середньоазіатські справи, Антіох Великий по-союзницьки відібрав в Евтідема для свого війська великий запас продовольства, всіх бактрійських бойових слонів, подолав з ними гори Гіндукушу і спустився в долину Інду [Полібій, XI, 34]. Про обставини його індійського походу відомо так само мало, як і про перипетії збройного протистояння Селевка I Нікатора і Чандрагупти. Щоправда, якщо дії Селевка тут одностайно визнаються невдалими і такими, що призвели до відступу та територіальних поступок, похід Антіоха, навпаки, прийнято вважати в цілому успішним. Наступ сирійської еллінської армії налякав індійського правителя Сафогасену, змусив його визнати свою поразку і залежність від звитяжного супротивника. Якщо цю залежність сприймати всерйоз, то держава Селевкідів разом із залежними територіями за правління Антіоха III Великого досягла свого апофеозу, розкинувшись від Малої Азії до середньої течії Гангу, від Кизилкумів до Індійського океану. Іншим результатом індійського походу Антіоха, що мав важливі наслідки, була виявлена ним військова слабкість індійців. Саме вона згодом підштовхнула добре озброєних сусідів до агресивної політики територіальних загарбань на Індійському субконтиненті. Своїми вдалими військовими діями Антіох III фактично відкрив греко-бактрійським царям ворота Індії.

Страшна поразка у війні проти римлян і передчасна смерть цього енергійного царя повністю зруйнували створений ним порядок. Вирішивши, що вони вільні від клятв, які давалися покійному царю, Евтідем і Деметрій, успішно форсувавши Гіндукуш, взялися захоплювати у Північно-Західній Індії одну провінцію за іншою, перетво-

рюючись із греко-бактрійських на греко-індійських царів [Gusakov 2010].

Одночасно закінчився період квазідержавності і для Парфянського царства. Політичною ситуацією, що радикально змінилася, дотепно скористався його новий цар Мітрідат I (171–137 рр. до н.е.). Затвердившись як цілком незалежний правитель, він почав методично витіснити Селевкідів з Ірану, позбавивши їх усіх володінь на схід від Євфрату до кінця 40-х років II ст. до н.е. Саме Мітрідат поновив чеканку власних грошей, причому невпинне зростання могутності Парфії відбивалося і на її монетах. Якщо на перших серіях, як і на монетах III століття, розміщується лише царське тронне ім'я, то потім до нього поступово додається титул «цар», а згодом – і «великий цар» [Wroth 1903, XXIX].

Розгромні поразки, яких зазнала сирійська армія від римлян на морі та суходолі, а потім і принизливий мир, прийнятий під диктовку Риму та його малоазійських союзників, суттєво підірвали престиж селевкідської монархії. Слідом за середньоазіатськими країнами їй відмовили у покірності Вірменія, Мідія та низка інших областей. У II чверті другого століття, відрізані повсталими іранськими провінціями, Селевкіді виявилися неспроможними негайно ввести свої війська у Середню Азію. Через те їм знову довелося звертатися до дипломатичної інтриги як методу зовнішньополітичного впливу на непокірний регіон.

Оскільки греко-бактрійський цар Деметрій явно не збирався виконувати союзницькі клятви, дані ним колись Антіоху Великому, проти нього було організовано збройний заколот. Нелояльному Деметрію було знайдено альтернативу у вигляді Евкратіда. Римський історик Юстин називає його бактрійським царем, головним супротивником царя індів Деметрія. Приблизно тоді ж, коли у Парфії почав царювати Мітрідат I (171 р. до н.е.), Евкратід захопив владу у середньоазіатських володіннях греків, залишених Деметрієм заради завоювання Індії.

На селевкідському сліди у перевороті Евкратіда наполягає В. Тарн, який прямо називає його двоюрідним братом сирійського царя Антіоха IV [Тарн 1951, 197]. Матір Евкратіда Лаодику він вважає донькою Селевка II, тому що вона не могла бути донькою

Селевка III: «Він правив лише три роки, і невідомо, чи був він одружений і чи залишилися після нього діти» [Tarn 1951, 197].

Що ми можемо стверджувати напевно, так це те, що Евкратід не був нащадком синів Евтідема – Деметрія та Евтідема II. Серед греко-бактрійських правителів була розповсюджена практика випуску так званих комеморативних (пам'ятних) монет, що випускалися на згадку про попереднього царя (-рів). Евкратід, який випустив численні монетні серії, ніколи не випускав комеморативних монет на честь попередніх бактрійських царів. З другого боку, на одній з Евкратідових монетних серій, крім його власного зображення та зображень еллінських богів, на зворотному боці бачимо зображення чоловічого та жіночого бюстів і легенду «Геліокл і Лаодика» (без якихось титулів) [Cugiel, Fussman 1965, 245–247, XXI]. Очевидно, що ці Геліокл і Лаодика є батьками Евкратіда [Nagarin 1957, 55]. На волосі Лаодики зображено діадему-басілею – ознаку царського достоїнства, в той час як Геліокл такої діадеми не має. Саме ця зафіксована у нумізматиці царственість матері – головний аргумент, що свідчить про зв'язок і навіть приналежність Евкратіда до дому Селевкідів.

Нам важко з упевненістю встановити, до якого саме царського роду належала згадувана Лаодика. Це ім'я часто зустрічається серед представниць роду Селевкідів, але й серед грецьких бактрійських принцес воно також могло бути розповсюдженим (хоча ми й не знаємо імені жодної з них). Взагалі-то, з тим самим успіхом ми можемо виводити генеалогію матері Евкратіда від іншого Селевкіда – Антіоха III. Здійснюючи облогу Бактри, Антіох пообіцяв руку своєї доньки сину бактрійського царя – молодому Деметрію. Але це був єдиний випадок укладання шлюбного союзу між греко-бактрійськими та греко-сирійськими царями, про який ми маємо відомості (якщо Антіох взагалі виконав свою обіцянку). При цьому, якщо Лаодика все ж таки була народженою після 206 р. до н.е. донькою Деметрія, онукою Антіоха III, то Евкратід перетворюється не тільки на Селевкіда, а й на онука (по матері) скинутого ним же Деметрія [Rawlinson 1912, 154–156].

Як би там не було, але після свого приходу до влади, ще не закінчивши боротьби з Деметрієм та його нащадками (Панталеоном і Агафоклом), які трималися незалежно у Пенджабі, Кашмірі, Арахосії і Північній Індії, Евкратід розпочав війну з Мітрідатом. Ця війна дуже прислужилася сирійцям, на яких все сильніше тиснули парфянські загони в Ірані. То згасаючи, то спалахуючи з новою силою, вона тривала багато років, фактично до самого знищення влади греків у Трансоксіані і Бактрії.

Перше збройне зіткнення греко-бактрійців та парфян, яке тривало десять років (170–160 рр. до н.е.), не дало суттєвих результатів. І хоча Юстин вважає, що «бактрійці, ведучи безперервно то одну, то іншу війну, втратили не лише царство, а й свободу: виснажені війнами із согдіанами, дахами, арахотами, дрангами, аріями та індами, вони врешті-решт, немовби знекровлені, були підкорені більш слабкими парфянами», а Страбон начебто підтверджує ці слова, кажучи про те, що парфяни «привласнили собі частину Бактріани, здолавши скіфів, а ще раніше – Евкратіда», насправді йдеться лише про області Тапурія і Траксіана, точна локалізація яких не встановлена [Юстин, *XLI*, 6, 3; Страбон, *XI*, 9, 2]. Найімовірніше, це території або ж оазиси у Приараллі, на які, ймовірно, претендували обидві держави.

У 141 р. до н.е. сирійському цареві Деметрію II знову вдалося залучити бактрійських греків до спільних бойових дій проти Парфії. У цей раз все закінчилося катастрофічно і для них, і для Деметрія [Юстин, *XXXVI*, 1, 5–6]. Принаймні це було останнє повідомлення про Греко-Бактрійське царство у письмових джерелах. Через десять років воно було знищене туранськими кочовими племенами, які поділили між собою його територію. Зі знищенням саками і юєчжами цього останнього оплоту середньоазіатського еллінізму, етнічно та ідеологічно спорідненого з царством Селевкідів, останні залишилися на Сході зовсім без союзників. У таких умовах імперії було вже не до середньоазіатських амбіцій, проблематичним для неї стало утримання Західного Ірану та Месопотамії.

Підсумовуючи стоп'ятдесятирічну історію середньоазіатської політики Селевкідів, можемо відзначити, що вона не

була одноманітною і змінювалася відповідно до змін загальнополітичної ситуації. Неодмінно маючи на меті утримання (чи відновлення) селевкідського панування на Сході, і зокрема у Середній Азії, вона адаптувала методи досягнення цієї мети, пристосовуючи їх до реалій, що чимдалі змінювалися не на користь Селевкідів. Водночас віддалене розташування Середньої Азії стосовно арени конфліктів дія-

дохів та епігонів, що становили головний зміст міжнародних відносин епохи еллінізму, із самого початку зробило середньоазіатський напрямок другорядним для селевкідської зовнішньої політики. Ця неухвага до регіональних викликів зрештою призвела до втрати імперією своїх середньоазіатських володінь, а згодом і до її падіння під ударами народженої у Середній Азії могутньої держави Аршакідів.

ЛІТЕРАТУРА

- Аппиан*. Митридатовы войны. Сирийские дела / Пер. С.П. Кондратьева // **Вестник древней истории**. 1946. № 4.
- Бенгстон Г.* Правители эпохи эллинизма. Москва, 1982.
- Бонгард-Левин Г.М.* Индия эпохи Маурьев. Москва, 1973.
- Гусаков В.В.* Эволюция среднеазиатской махаллы (от средневекового феномена к элементу традиционного общества). Казахстан спектр (Алматы). 2009. № 2.
- Дройзен И.Г.* История эллинизма. Т. 2. Москва, 1893.
- Кошеленко Г.А.* Греческий полис на эллинистическом Востоке. Москва 1979.
- Соколов Ф.Ф.* Третье столетие до Р.Хр. // **Труды Ф.Ф. Соколова**. Санкт-Петербург, 1910.
- Томпсон Дж.* История древней географии. Москва, 1953.
- Тревер К.В.* Памятники греко-бактрийского искусства. Москва – Ленинград, 1940.
- Bevan E.E.R.* **The House of Seleucus**. Vol. 1. London, 1902.
- Cloche P.* **La dislocation d'un Empire. Les premiers successeurs d'Alexandre le Grand**. Paris, 1959.
- Curjel R., Fussman G.* **Le tresor monetaire de Qunduz**. Paris, 1965.
- Eggermont P.H.L.* **Alexander's Campaigns in Sind and Baluchistan and the Siege of the Brahmin Town of Harmatelia**. Leuven, 1975.
- Grainger J.D.* **Seleucus Nikator. Constructing a Hellenic Kingdom**. London – New York, 1990.
- Gusakov V.* Hellenistic Bactria: features of the independent political development on the eastern outskirts of the Greco-Macedonian world // **Sparta Journal**. London, 2010. www.sparta.markoulakispublications.org.uk/index.php?id=294
- Krom N.J.* **Seleucos and Chandragupta**. Berlin, 1909.
- Narain A.K.* **The Indo-Greeks**. Oxford, 1957.
- Rawlinson H.G.* **Bactria. The History of a Forgotten Empire**. London, 1912.
- Schubert R.* **Die Quellen zur Geschichte der Diadochenzeit**. Leipzig, 1914.
- Tarn W.W.* Queen Ptolemais and Apama // **Classical quarterly**, Vol. 23, № 3–4. 1929.
- Tarn W.W.* Tarmita // **Journal of Hellenic Studies (London)**, Vol. 60. 1941.
- Tarn W.W.* **The Greeks in Bactria and India**. Cambridge, 1951.
- Wroth W.* **Catalogue of the Coins of Parthia**. London, 1903.